

РОЗДІЛ 6

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 504.06:502.33:330.16

Мареха І. С.

Сумський державний університет

МЕНТАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНЦЯ-ЗЕМЛEROБА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФУНДАМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено історичні передумови формування землеробського менталітету у мешканців України. На основі етнокультурних джерел проведено аналіз ментальності землеробів як традиційних виразників екологічних цінностей. З урахуванням переважання землеробського ментального фундаменту в системі економічних відносин у статті обґрунтовано рекомендації для національної та зовнішньої культурної політики України.

Ключові слова: екологічні цінності, менталітет, землеробство, українська нація, економічний розвиток, євроінтеграція.

Постановка проблеми. Інтеграція України до європейського співтовариства порушує питання про національну самобутність українського народу в контексті єврокультурної солідарності. Економічний внесок України у розвиток Європейського Союзу обумовлюється не лише залученням додаткових факторів виробництва, але і напряду залежності від національної культури природо-господарювання як певного способу комбінування цих факторів. Особливу роль в еколого-економічному розвитку будь-якої країни відіграє менталітет суспільства, який може виступати каталізатором ресурсоефективної взаємодії продуктивних сил або, навпаки, обмежувати застосування прогресивних методів раціонального використання ресурсів. Тому можливість вирішення екологічних проблем, що у сучасних умовах безпрецедентно корелюють з показниками економічного розвитку, криються у національному характері соціальних груп, і українців зокрема. Головна робоча гіпотеза нашого дослідження полягає у тому, що оцінка менталітету певної соціальної спільноти підвищує обґрунтованість висновків про еколого-економічну оптимальність суспільно-необхідних рішень, спрямованих на досягнення раціонального природокористування. Звідси випливає, що кожній країні притаманні власний унікальний досвід національного природокористування та відповідні економічні методи його досягнення, а перспективи запозичення екологічних цінностей з господарської практики інших народів та їх інтеріоризація на основі стратегічного принципу *path-dependence* перебувають у прямій залежності від ступеня відкритості національних культур. Оскільки українська духовна та матеріальна культура мають яскраво виражений хліборобсько-землеробський характер [1; 2], пропонується надати характеристику ментальним рисам українського землероба та виявити на цій основі специфічні ознаки національної економічної поведінки у сфері сільськогосподарського землекористування. У сучасних умовах високопродуктивний український чорнозем можна позиціонувати у світі як національний бренд, що виражає постійні цінності глобальної продовольчої безпеки та еколого-культурні особливості нашої країни. Формування позитивного міжнародного іміджу України

з метою підвищення її позицій у рейтингах глобальної конкурентоспроможності може відбуватися шляхом проекції національних екологічних цінностей у площину суспільного виробництва, первинною ланкою якого є сільськогосподарське землекористування. Актуальність дослідження національного характеру українця-землероба як носія традиційних екологічних цінностей, інкорпорованих у практику економічного розвитку, обумовила вибір теми наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу національного характеру українців були присвячені роботи В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, І. Гончаренка, М. Григор'єва, Ю. Липи, Д. Чижевського та ін. Більш ґрунтовно генетичний код національного хліборобства досліджено у роботі М. Кисельова [3], де екологічна свідомість українців порівнюється з чинником сільськогосподарського прогресу. Серед прибічників екологічного детермінізму існує наукова думка [4] щодо необхідності оцінки ступеня культурного розвитку українців саме за рівнем розвитку агрокультури. Суспільно-історичний погляд на хліборобство крізь призму культурних та побутових умов розвитку українського суспільства знаходимо у праці Ю. Шульги [5]. Акцент на необхідності збереження аграрної спеціалізації України в системі забезпечення національної продовольчої безпеки зроблено у роботі С. Осипчука [6]. Поряд з екологічними підходами існує низка наукових праць, присвячених дослідженню трудового [7], господарчого [8] та економічного [9] менталітетів українського етносу.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Надаючи високу оцінку фаховим дослідженням екологічної та економічної ментальності українського народу, вважаємо, що вирішальним з точки зору забезпечення високої продуктивності первинного сектора економіки, з яким технологічно пов'язуються усі інші економічні галузі, є аналіз екологічних цінностей економічного розвитку, притаманних українському етносу, на прикладі сфери сільськогосподарського землекористування. Попередньо нами було проведено декілька досліджень у галузі аналізу глобальних еколого-ресурсних сценаріїв ресурсозбереження [10] та оцінки екологічного профілю

культури природокористування у країнах Євросоюзу з окресленням екологічних типів культурних портретів, характерних для досліджуваних держав [11]. На наше переконання, саме оцінка екологічного профілю культури ресурсоспоживання у країнах Євросоюзу уможливить перейняття Україною кращих європейських традицій природокористування. Методологічним підґрунтям для імплементації даного судження у практичну площину раціонального природогосподарювання повинна стати оцінка національних екологічних традицій, зокрема у сфері сільськогосподарського землекористування, що сформує ментальний фундамент для крос-культурної дифузії на еколого-економічних засадах.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є формування науково-методичних підходів до оцінки національних традицій раціонального природокористування на основі побудови ментального портрета українця-землероба. Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних завдань:

а) загальна характеристика історичних умов розвитку сільськогосподарського землекористування, що обумовили формування національного менталітету;

б) аксіологічний аналіз національних рис екологічного менталітету українців-землеробів на основі дослідження етнокультурних витоків раціонального природокористування;

в) обґрунтування висновків та рекомендацій для національної економічної політики у галузі сільськогосподарського землекористування на основі особливостей екоатрибутивного світогляду українця-землероба;

г) оцінка перспектив крос-культурної дифузії та можливостей інтеріоризації європейських екологічних цінностей у практику еколого-економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Ключ до розв'язання проблеми нераціонального еколого-економічного розвитку знаходиться в системі чинників, що мотивують суб'єкта господарювання до здійснення еколого-конструктивної природоперетворювальної діяльності. В українському суспільстві одним із таких чинників виступає екологічний менталітет. Даний постулат підтверджується висновками І. Франка про те, що пізнання певної системи мислення народу дозволяє сучасним народознавцям надавати об'єктивну оцінку різним сторонам його суспільного буття – духовній, економічній, інституціональній тощо [12]. Дослідженнями М. Кисельова можливо додатково аргументувати нашу думку, оскільки національний менталітет розглядається ним у якості двоїстого параметра – як параметр-каталізатор та параметр-дестимулятор сільськогосподарського розвитку [3].

Зародження та формування менталітету українців як землеробської нації [13] відбувалося у лоні специфічних природно-побутових умов. Сприятливі природно-кліматичні умови та наявність значних площ високопродуктивних ґрунтів справили вирішальний вплив на господарську спеціалізацію українців. Оскільки землеробство потребувало осілого способу життя, то поселення українців були територіально приурочені до земельних ділянок, тривалий догляд за якими та налагоджена система дбайливого господарювання призвели до виникнення високорозвиненої агрокультури. Традиційно у землеробстві виділяли три стратифікаційні еколого-культурні групи: хліборобство, городництво та садівництво.

Українська система землеробства еволюціонувала від низькопродуктивної вирубно-вогневої системи до прогресивних багатопільних форм з науково обґрунтованими сівозмінами, інтенсивним застосуванням органічних добрив та рослин-сидератів. Довготривале, від покоління до покоління, перебування українців на земельних ділянках спричинило формування особливого екологічного світогляду, що базувався на ірраціональних (повага, любов, поклоніння), раціональних (агротехнічні знання) та експериментальних рисах (сільськогосподарський досвід). Саме такий суспільно-економічний устрій, що передбачає передачу екологічних цінностей-аксіологій на основі різноманітних каналів міжпоколінної трансмісії, відповідає класичним принципам сталого розвитку [14]. Тому сфера сільськогосподарського землекористування, у тому числі і землеробський менталітет, є винятковими з точки зору футуристичної традиції в задекларованих соціальних акцентах сталого розвитку.

Для характеристики менталітету використаємо етнокультурний канал трансмісії екологічних цінностей, який представлений словесною народною творчістю у формі прислів'їв та приказок [15; 16]. На підставі аналізу усних етнокультурних джерел автор задається завданням ідентифікувати екологічні цінності – аксіології, що були споконвіку притаманні українській ментальності, та оцінити можливість їх інкорпорування у сучасну систему раціонального землекористування.

Застосування емпірично-раціонального підходу до вивчення цінностей-аксіологій в українському суспільстві дозволяє констатувати факт існування народної трудової практики обробки землі та колосального сільськогосподарського досвіду, що передався від покоління до покоління. Зародження культури обробітку ґрунту серед українців ознаменувало новий етап розвитку сільськогосподарського землекористування на засадах раціональних економічних відносин. Економічні концепції природознавства, що розкривають сутність екологічних цінностей – аксіологій, пропонується розглянути у такій послідовності: факторнопропорційні, мультиплікативні, вартісно-розподільчі, конс'юмеристичні, первиннонаукові, інституціональні.

Факторнопропорційний підхід розглядає сільськогосподарське землекористування як сферу залучення первинних факторів виробництва. Величина економічних результатів господарської діяльності є прямопропорційною внеску виробничих факторів, як-то: основного капіталу (агротехніки), оборотного капіталу (органічних добрив і посадкового матеріалу), праці, часу тощо:

1. Хто землю удобряє, тому й земля повертає.
2. Глибше орати – більше хліба мати.
3. Роби, роби, то й матимеш, посій жито, то й жатимеш.

4. Хто перший сіє, той перший збирає.

5. Що посієш, те й зійде.

Різновидом факторнопропорційного підходу є мультиплікативний, положення якого ґрунтуються на можливості отримання багатократно економічної віддачі від капіталовкладень у вигляді підвищеної урожайності сільськогосподарських культур завдяки синергетичній взаємодії факторів виробництва:

1. Поле угноїш – урожай подвоїш.

2. Посій в погоду – більше приплоду.

3. Днем раніше посієш, на тиждень скоріше збереш.

4. День у жнива рік годує.

5. Посій впору, будеш мати зерна гору.

З позицій вартісно-розподільчого підходу, цінність земельних ресурсів полягає у їх здатності приносити дохід. Економічний ефект у вигляді зібраного урожаю ототожнюється з формою суспільного багатства (переважно золотом), яке перерозподіляється на користь працюючих селян:

1. Як зерно зродиться, то золото само прикотиться.

2. Земля – мати багатства.

3. Хто стане орати, той буде багатий.

4. Як будеш рано орати, то й не будеш бідувати.

5. Земля багата – народ багатий.

Конс'юмеристичний підхід підкреслює високу цінність стабільного споживання селянами продуктів землеробства в умовах натурального господарства, що гарантує їм продовольчу безпеку. Джерелом продовольчої безпеки є хліборобська праця та агрономічні знання:

1. Поки жнемо, поти й їмо.

2. Сій хліб у годину – будеш їсти кожну днину.

3. Плуг та борона не багаті, а весь світ кормлять.

4. Швидше жніть до обніжка, там стоїть пирогів діжка.

Первиннонауковий підхід розвивається на фундаментальних принципах взаємообумовленості економічних та природних законів, які були відкриті селянами на основі хліборобських спостережень та в результаті господарського освоєння природи:

1.1 Зійшов сніжок – берись за плужок.

1.2 Земля зігрілась – сій ярину.

1.3 Чисто засієш – чисто і звієш.

1.4 Поле рік дармує, а за три вродить.

1.5 Чим нива чорніша, тим хлібець біліший.

Інституціональний підхід апелює до необхідності формування інституту приватної власності у сфері сільськогосподарського землекористування, оскільки індивідуальні майнові права здатні підвищити зацікавленість самозайнятого землероба в економічних результатах господарської діяльності:

1.1 Чия земля, того і хліб.

1.2 Чия земля, того й сіно.

1.3 Щоб лиха не знати, треба своїм плугом та на своїй ниві орати.

Вважаємо за необхідне позиціонувати національний характер українця-землероба у якості ментального фундаменту та макропараметра національного еколого-економічного розвитку сільськогосподарського землекористування. Це дає змогу обґрунтувати рекомендації для національної економічної політики на основі екоатрибутивного світогляду українського землеробського суспільства:

1. Економічна політика у галузі сприяння сталому розвитку та органічному землеробству зокрема повинна враховувати, що праукраїнські землероби були творцями сучасної аграрної культури. Колосальний досвід раціонального землекористування дозволяє висунути припущення про тривалий період існування в історії української держави екологічної субкультури сталого розвитку. Раціональне землекористування зводилося передусім до застосування органічних добрив та рослин-сидератів, що свідчило про існування традицій органічного землеробства. Відновлення цих екологічних традицій і є запорукою сталого розвитку. Економічна доцільність вирощування еко-

логічно чистої продукції у сучасних умовах обумовлена вищими цінами реалізації на органічну продукцію та постійно зростаючим попитом на неї з боку соціально відповідального споживача.

2. Економічна політика у галузі стимулювання національної конкурентоспроможності повинна враховувати наступне: наявність позитивного екологічного досвіду гарантує українцям значні національні конкурентні переваги у землеробстві перед іншими народами, у яких відповідний досвід відсутній. Якщо використовувати класичний підхід А. Сміта до розуміння конкуренції, стає очевидним, що Україна володіє абсолютними конкурентними перевагами у забезпеченні продовольчої безпеки на міжнародному та національному рівнях внаслідок економії трансакційних витрат на опанування та долучення нових поколінь до аграрної культури завдяки використанню колосального досвіду попередників. Граничні трансакційні витрати агентів землекористування на отримання базових агротехнічних знань та екологічної інформації наближаються до нуля.

3. Економічне регулювання ринку земельних відносин повинно спиратися на постулат про те, що приватна власність робітника на землю є економічним стимулом високоєфективного землекористування. З метою економії витрат індивідуальні майнові права мають бути опосередковані колективними формами організації землеробської праці. Найбільш оптимальними з точки зору українського менталітету є сільськогосподарські структури кооперативного або сімейного типу: *Добре там живеться, де гуртом сіється і ореється*. Окрім виконання суто економічної функції, приватна власність викликає у землероба почуття власної гідності й емоційної комфортності, попереджає психологічний стан відчуження, за якого робітник втрачає цікавість до роботи. До того ж, менталітет українця-землероба є кордоцентричним. Останнє означає, що в системі заохочувальних чинників землеробської діяльності неабияку роль відіграє емоційний фактор, а саме – любов до землі: *Доглядай землю плідну, як матір рідну, Степ, поля – розкіш моя*. Тому економічне регулювання ринку земельних відносин необхідно здійснювати з урахуванням ментального чинника, який проявляється у визнанні українцями землі невід'ємною складовою національного багатства та народним надбанням.

Інтеграція України до Європейського Союзу передбачає розширення культурно-господарських контактів на основі євроекологічної солідарності. Результатом крос-культурної дифузії стала тісна кореляція сучасного національного природокористування з такими європейськими екологічними цінностями, як екологічна справедливість (принцип «забруднювач платить») та екологічна відповідальність (принцип «споживач платить»). Перспективними напрямками інтеріоризації європейських цінностей в еколого-економічну практику України можуть стати еколого-трудова реформа (принцип гуманізму) та еколого-економічна конвергенція регіонів (принцип рівності).

Висновки і пропозиції. Землеробський менталітет українського суспільства є резервуаром для накопичення природоохоронних цінностей та фундаментальним чинником економічного розвитку. На відміну від європейських екологічних цінностей, що носять виключно демократичний характер (рівність, справедливість, гуманізм), ментальний портрет українця-землероба описується комунікативними цінностями. Отже, національному харак-

теру українців властиві комунікативні засоби взаємодії з довкіллям. Так, комунікативними каналами раціонального природогосподарювання виступають природонатхнення, природоосвоєння, природопізнання, природотворчість, природоінтелектуалізація тощо. Інтеграція України до Євро-

пейського Союзу відкриває шлях до збагачення національного менталітету кращими європейськими традиціями ресурсозбереження. Аналіз перспектив позиціонування України як землеробської європейської держави формує напрями подальших досліджень.

Список літератури:

1. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей С. Подолинського та В. Вернадського). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/apan/right.htm>.
2. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга пол. XIX–поч. XX століття) / Ю.П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23-33.
3. Кисельов М. Екологічна свідомість українців / М. Кисельов // Науковий світ. – 2002. – № 7. – С. 28-29.
4. Мицик В. Велич культури – у силі землі: Феномен Трипілля і нищість фальсифікаторів / В. Мицик // Літературна Україна. – 2010. – № 10. – С. 2.
5. Шульга Ю.М. Хліборобство і суспільство / Ю.М. Шульга [монографія]. – Львів: Український бестселер, 2012. – 92 с.
6. Осипчук С. Як залишитися хліборобською нацією / С. Осипчук // Літературна Україна. – 2007. – 6 грудня.
7. Богиня Д. Ментальний чинник у сфері праці. Проблеми теорії та практики / Д. Богиня, М. Семикіна [монографія]. – К., 2003. – 382 с.
8. Попов В. Етно-конфесійний розподіл праці та український господарчий менталітет / В. Попов // Схід. – 1998. – № 4. – С. 17-21.
9. Ефременко Т. Экономическая ментальность украинского этноса / Т. Ефременко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 103-127.
10. Мареха І.С. Еколого-культурні сценарії ресурсозбереження в економіці глобального природокористування / І.С. Мареха // Науковий вісник херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2015. – Випуск 10. – С. 138-141.
11. Мареха І.С. Екологічний профіль культури природокористування у країнах Єврозоюзу: порівняльний аналіз та висновки для економічної політики у сфері ресурсозбереження / І.С. Мареха, М.В. Іванченко // Науковий вісник БДФЕУ. Економічні науки. – 2015. – № 1. – С. 143-146.
12. Франко І. Найновіші напрями в народознавстві / І. Франко; У 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – 267 с.
13. Коваль Ф. Захисниця продовольчої безпеки / Ф. Коваль // За вільну Україну. – 2000. – 23 червня.
14. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development: Oxford University Press, Oxford, 1987. – 416 p.
15. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
16. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 2001. – 392 с.

Мареха І. С.

Сумський державний університет

МЕНТАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНЦА-ЗЕМЛЕДЕЛЬЦА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФУНДАМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧЕСЬКОГО РОЗВИТТЯ

Резюме

Исследованы исторические предпосылки формирования земледельческого менталитета у жителей Украины. На основе этнокультурных источников проведен анализ ментальности земледельцев как традиционных выразителей экологических ценностей. С учетом преобладания земледельческого ментального фундамента в системе экономических отношений в статье обоснованы рекомендации для национальной и внешней культурной политики Украины.

Ключевые слова: экологические ценности, менталитет, земледелие, украинская нация, экономическое развитие, евроинтеграция.

Marekha I. S.

Sumy State University

MENTAL PORTRAIT DESIGNED FOR THE UKRAINIAN FARMER AS A FUNDAMENTAL SOCIAL PARAMETER OF THE NATIONAL ECOLOGICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

The historical preconditions of farming mentality designing for the inhabitants of Ukraine have been investigated. Based on the ethno-cultural literary sources, an analysis dealing with mentality exploration on the farmers' level being considered as ecological values-keepers has been undertaken. Having putting align farming mentality to the fundamental agents of the Ukrainian economic development, we grounded some reasonable implications for the national and foreign cultural-related policies respectively.

Keywords: ecological values, mentality, farming, Ukrainian nation, economic development, European integration.